

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚҚА БІЛІМ
БЕРУ УӘЗІРЛІГІ

ӘЖІНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІ КАФЕДРАСЫ

РЕФЕРАТ

Абай Мұрасының Шығыс Әдебиетіне Қатысы

Дайындаған:

Т.Төрткулбаева

НӨКІС – 2014

Абай мұрасының шығыс әдебиетіне қатысы

Қазақ әдебиетін зерттелу саласында айрықша мол зерттелген арнасы Абайдың әдеби мұрасы болса да, абайтанудың қолға алынбай қозғаусыз келе жатқан күрделі де қиын тақырыбы – Абайдың ақындық кітапханасы.

Абай мұрасы қаншалықты кең тұрғыдан зерттеліп, арнайы ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілгенмен бұл мәселені яғни Абайдың ақындық кітапханасын айқын танып меңгермей Абай дүниетанымының қабаттарына деңдеп ене алмаймыз. Өйткені Абайдың өз қолымен жазған туындыларынан түпнұсқасы қалмау, немесе күнделік, оқып білген, нәр алған рухани қазынасы деректерінің бізге жетпеуі – зерттеуші ғалым атаулыны тұйыққа тірей береді. Бұл қиындық, әсіресе, Абай мұрасының молынан рухани нәр тартқан саласы – мұсылмандық шығыстың немесе Абай мұрасының шығысқа қарым-қатынасын айқындауда аса күрделі де қиын арнасына аяқ баса алмаймыз. Абай орыс классиктерінен жасаған аудармаларына жанама түрде болса да, мол дерек көздеріне таба аламыз. Ал Абайдың Шығысына келгенде мұндай мүмкіндіктен құр алақан қаламыз. Осы себепті Абай мұрасының шығыстық жағалауына жол тартқанда Абайдың ақындық кітапханасы туралы мәселеге сүйенбей алға қадам баса алмаймыз.

Мәдениеті ерте дамып, баспасөзі жолға қойылған отырықты халықтардың қайсысы болса да олардан шыққан атақты ойшылары мен ақын жазушыларының оқыған, бала жастан қызыққан кітаптары мен артына қалдырған қолжазба нұсқалары мен күнделіктері, жазысқан хаттары, замандастарының естеліктері мен архив деректерінің молдығы зерттеушілеріне айтарлықтай жеңілдіктер тудырып отырады. Мысалы: А.Пушкин, Л.Талстой мұра архивтері. Мұндай мүмкіндіктен Абай мұрасы ғана емес, XV ғасырдан қалған ауызша поэзия өкілдерінен де жазбаша дерек көздерін таба алмаймыз. Бұл қиыншылықтан шығудың сенімді бір-ақ жолы

бар. Ол жол – сол ақындардың өлең текстінен жылт еткен бір нақтылы немесе жанама дерек көздері ойға қозғау салып үкілі үмітке бастап отырады. Абай мұрасынан, әсіресе оның Шығыстық жағалауынан қазына көзі іздегендердің азапты жолын Мұхтар Әуезовтей кемеңгердің сөзімен айтқанда: «Әлде қашан бел асып кеткен көштің айдаладағы жұртына кешігіп жеткен жүргіншінің сөніп қалған от орнынан болмашы жылтыраған бір қызғылт шоқ тауып ап, оны демімен үрлеп тұтатпақ болғанымен бірдей», – болып шығады.

«Ғылымды іздеп, дүниені көздеп, екі жаққа үнілдім» деген Абайдың Шығыстың рухани әлеміне бойлай енуінің сырын танып, мәнін білу жолындағы іс-қимылы жайында сөз еткенде, Абайдың ақындық кітапханасының жайы мен көлемі туралы аса күрделі мәселе біздің негізгі тірек етіп сүйенер бағыт-бағдарымызға айналмақ. Бұл мәселені шешу жолында, алдымен Абайдың өзі шығармаларында қадау-қадау сілтеме беріп отыратын дерек мағұлматтары көмек берері сөзсіз. Екіншіден, ақын шығармаларының идеялық мазмұны мен дүниетанымының танымдық көзқарасындағы ой-пікір сабақтастығын танып білуге болжам беретін жанама деректер көзі де тани білсек көп нәрсенің сырын білуге бастап отырады.

Осы ұрымтал мәслененің яғни Абайдың ақындық кітапханасының сыры мен көлеміне сүйенбей Абайдың Шығыстық рухани қазынасына қарым-қатынасын ашып, танып білу мүмкіндігінен айрыламыз. Абай дүниетанымы жайлы соңғы жалдардағы нысанасыз ғылыми зерттеу еңбектері осы кемшілікті нақтылы түрде көрсетіп отыр (Д. Омаров, Т. Жұртбаев, Қ. Жүкешов еңбектері).

Абайдың ақындық кітапханасының көлемі мен жайы туралы мәселені пайдалану үшін екі түрлі әдіс-тәсілді қолдану жөн деп білеміз:

а) Абайдың өз шығармаларында арнайы сілтеме жасай отырып беретін ең сенімді дерек көздері - кейбір туынды намындары мен кісі аттары болып

табылады. Осылар арқылы ең сенімді дерек көздеріне мольғып, көп мәселенің сырын ашып, мәнін білуге бастап отырады. Мысал ретінде алар болсақ, Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде

«Мұны жазған білген құл -

Ғұламаһи Дауани...»

деген өлең жолындағы Ғұламаһи Дауани - ирандық ғұлама ғалым Мұхаммед ибн Асат Жалаладдин ад Дауанидың (1427-1501) лақап аты екенін білеміз. Ғұламаһи Дауани жазған «Жалали этикасы» еңбегін Абай оқып пайдаланған, айта берсек, бұл дерек көздері Гиессаддин Хондомирдің «Жақсылықтар» («Макорым-ул-ахлақ») атты шығармасында атап өтетіні бар. Парсы тілін өзінше оқып меңгерген жас ғалым С. Оразалиев Абай мен Ғұламаһи Дауани арасындағы шығармашылық байланысты ашу, танып білу арқылы «Абай - Дауани» деген монографиясында баршаны мол деректер көзімен таныстырып, Ғ.Дауани туралы танымды байытып, соны дерек көздері мен молықтырды.

ә) Абай шығармаларында тікелей аты аталмай-ақ Абай мұрасы мен оның кейбір ой-толғаныстарында жанама түрде іліктесетін ой-пікірлерді салыстар талдау арқылы Абайдың ақындық кітапханасында болған кейбір жанама дерек мағұлматтар арқылы көптеген рухани қазына көздеріне кезігеміз. Мысалы, Абайдың 38 - қарасөзінде бір рет қана тілге алынатын «Жәуанмәртлік» терминіне сүйене отырып Абай қарасөздерінің жанырлық және стильдік ерекшелігіне өте ұқсас «Қабуснама» (XII ғасыр) кітабы мен байланысы барлығына көзіміз жете түседі. Немесе Абайдың 17 - қарасөзінде ерекше мән бере айтылатын ақыл, қайрат, жүректің өзара айтысы арқылы ашылатын, не «Әсемпаз болма әр неге» деген өлеңіндегі:

Ақыл мен қайрат жол табар,

Қашқанға да қуғанға.

Әділет шапқат кімде бар,

Сол жарасар туғанға, –

деген өлең жолдарындағы **ақыл, қайрат, әділет, шапқат** деп аталатын елеулі терминдік мән-мағынасы бар сөздердің ішкі мазмұны мен түп төркінін талдау арқылы бұл сөздердің Жәуанмәртлік ілімімен іштей сабақтасып жатқан жаңа танымға кезігеміз. Бұл ой танымдар Абайдың толық адам ілімімен тікелей ұштасып 1069 жылы Шу өзені бойында жазылған Жүсіп Хас Хаджитің атақты «Құтадығу білік» дастанындағы жәуанмәртлік ілімінің төрт негізіне айналған аталы ұғымдарға бастайды. Жәуанмәртлік ілімінің жұрт таныған төрт түрлі негізі (әділет, ақыл, дәулет, қанағат) дастандағы басты төрт кейіпкер: Күнтуды (әділет), Айтолды (дәулет немесе қайрат), Өзғырмыш (ақыл), Одғұрмыш (қанағат) арқылы баяндалып суреттелуі бізді тағы да Абайда айтылған «Жәуанмәртлік» ілімімен ұштастырумен бірге Абайдағы «Толық адам» ілімі мен Шәкәрімде «Ар» ғылымымен бізді тікелей байланысқа алып келеді.

Міне, осындай әдіс-тәсіл арқылы біз Абай мұрасындағы кейбір жанама түрде айтылса да, олардың түп төркіні Ибн Халдуның «Әл-Мухтидия» (кіріспе), Хусаин Воиз-Кашафидың «Музкин этикасы», Әл-Фарабидың «Ізгі қала тұрғындары», Наршаһидың «Бұхара тарихы», Журжанидің «Көркем сөйлеудің сырлары» (Белагат ул-асрар), Ясауидың шығармаларындағы «Хал ілімі» (Инсани камили) ілімімен, Жүсіп Қарабағидың «Рисаласымен», немесе Абайда айтылатын «Уәзінге өлшеп тізілген» деген өлең жолындағы «Уәзін» (өлең өлшемі) ұғымы арқылы Журжани, Ә.Науаи, Заһареддин Бабур жазған өлең теориясы мен терең таныстығын аша түсеміз. Міне осы әдіс-тәсіл арқылы Абайдың ақындық кітапханасының көлемін зерттеу, іздену ғылыми талдау арқылы жыл өткен сайын толықтыра берілімек.

Абай дүниетанымының қалыптасуында шығыстық рухани қазына көздерінің өзіндік қайталанбас орны барын таза материалистік атеистік ұстанымдағы кеңестік идеология терістеп келді. Абайтану тарихының даму

тарихына назар аударсақ анық көрініп тұрады. Абайтанудың М. Әуезовке дейінгі даму жолында Абай мұрасының мұсылмандық шығыстың рухани әлеміне қарым-қатынасы жайлы пікірлер бой көтере бастады. Абай әдеби мектебінің шәкірттері Көкбай, Шәкәрім, Кәкітай тарапынан жанама түрде әр тұста айтылған ойлы пікірлер желісі – осының айғағы. 1928 жыл мен 1937 жыл аралығында Абай мұрасының мұсылмандық шығысқа қарым-қатынасы тұрпайы социологиялық таным тұрғысынан үзілді кесілді тегістеліп жатты. 1934 жылы М. Әуезов ұстанған абай мұрасының шығысқа қатысы туралы терең ғылыми танымға негізделіп айтылған ой-пікірі аяусыз қатаң сынға алынып, терістелді.

М. Әуезов алғаш рет 1934 жылы «Абай ақындығының айналасы» деген ғылыми мақаласында «Абайға шығыстан кірген бұйымдардың басы ислам діні» деп атап көрсетуінде салмақты мәнге ие ой таным желісі жатты. Өйткені Абай мұрасының рухани нәр алған қазына көздерінің бірі шығысқа қарым-қатынасын танып білудің бастау көзін Абайдың ислам діні туралы ой-танымынан желі тарту қажеттігі алға қойылады. Осы тұрғыдан алып қарағанда ойшыл ақынның:

«Адамды сүй, Алланың хикметін сез,

Не қызық бар өмірде онан басқа», –

деген ой-байламын танып білудің кезекті желісі хауас мәселесін терең танып, мән-мағыналық ұғынудан басталатынына көзіміз жете түседі.

Абай танымындағы хауас мәселесі. «Хауас» сөзінің мағынасы араб тілінде түйсік, сезім деген терең мағыналы пәлсапалық ұғым танымды көрсетуі себепті, М. Әуезов ақын мұрасының шығыстан алған бұйымдарының алғашқы қадамын исламиятқа қатысы жайлы ішкі танымын үңіле зерттеу арқылы қорытқан ой-байламдарын «Абай діні сыншыл ақылдың шартты діні» деген тезисі мен «Абай жолы» эпопеясындағы «Ақын аға» деп аталатын тарауында хауасты танып білудің өрелі желісі жатыр.

Мұны 1895 жылы жазылған «Лай суға май бітпес қой өткенге», «Өлсе өлер табиғат адам өлмес» деген философиялық лирикасын талдау арқылы аша түскен. Осы өлеңінде Абай түп иені (жаратушы Алланы) ақыл сынына салып барып нануға бағыт алады. Бұл әрекетті танып білуді алдымен хауас туралы Абай танымын жете танып білсек қана мәселенің төркініне қаныға түсеміз.

Хауас ұғымы Абай шығармасында үш түрлі мағынаны қамтиды:

Біріншіден, «хауаси хамса заһира» ұғымы қазақша айтқанда сыртқы бес сезім (хауас) мүшесін танытады. Адам осы сыртқы бес сезім (көз, құлақ, мұрын, тіл және дененің суық, жылылықты сезінуі) арқылы сыртқы объективті дүниеден хабар алуы жатады.

Екіншіден, осы сырттан хабар алып, ішкі сезім мүшелеріне жеткізетін бес сезімнің бәрі де қызметін мүлтіксіз орындауы үшін кеселге, кедергіге ұшырамай сау, саламат болуын «**хауас сәлим**» деп атайды.

Үшіншіден, сыртқы бес сезім берген жанның жибилі қуаты арқылы ішкі бес сезімге жеткізіп, оны әрекетке түсіруін де хауас деп атай береді.

Ал, Абай 38 қара сөзінде Алланың бойындағы сегіз сипатқа 1. хаят (өмір), 2 ғылым, 3 құдірет, 4. басыр (көру), 5. сәмиг (есіту), 6. ирада (тілек), 7. кәлам (сөз), 8. тәкин (болдыру), өз тарапынан нақлия, ғақлия дәлелдерге сүйеніп екі сипаты, яғни әділет пен рахымды қосып 10 сипатқа айналдырады. Мұны да хауас ретінде танимыз.

Хауас ұғымына Абай, әсіресе, «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде аса терең мән бере отырып қарайды да:

Ақылмен хауас барлығын

Білмейдур, жүрек сезедур.

Мұтакәлламин, мантикин

Бекер босқа ездур, –

деп ой толғауы арқылы түп иені (Алланы) ақылмен, яғни өлшеусізді өлшеулі ақылмен тани алмайсың деген байламға келді де, түп иені (хауасты)

жүрекпен ғана сезесің деген ой танымына аяқ тірейді. Бұл байлам, яғни сопылық поэзияның өзекті танымына айналған жүрек культін мадақтайтын түрік халықтары поэзиясындағы ортақ желілі сарынды аңғартып тұр.

Осы өлең жолдарындағы «Мұтакәллимин, мантикин» сөздері – термин сөз ретінде ғасырлар бойы исламият әлемінде қолданыста болған теологиялық терминдер.

Мұтакаллимин бағытының негізін ІХ ғасырда ал-Ашари 874-935 салған еді. Бұл сөздің мағынасы арапша «кәлам» (лотос), «мұта» сөзі калам ілімін насихаттаушы, таратушы дегенді білдіреді. Орта ғасыр да ислам дінін грек философиясын пайдалану арқылы теологияны үстемдікке жеткізушілер. Олар табиғат, адам, қоғамдағы құбылыстарға осы мұтәкәлламин ілімі тұрғысынан жауап беріп, ұғындырып отырған. Ал мантикин сөзі де арапша логика сөзіне келеді. Орта ғасырларда медреселерде схоластикалық логика ғылымы оқытылып келген. Түп иені танып білу осы мұтәкәлламин мантикин ілімдері тұрғысынан жауап беріп ұғындырылса, Абай осы танымға

Мұтәкәлламин, мантикин

Бекер босқа ездур, –

деп сын айтады. Мұтәкәлламинді алғаш рет өз заманында Әл-Фараби олар көпшілік қолдаған нәрсені шындық деп таниды деп сынға алса, Абай «Наданның сүйенгені көп пен дүрмек» деп үн қосады. Яғни жаратушыны Абай өзінше ақыл сынына салып тануға ұмтылуы себепті:

Өзгені ақыл ойға қондырады

Біле алмай бір тәңіріні болдырады, –

деп өзіндік ізденісінен хабар береді. Жаратушыны ақыл сынына салып барып тануға ұмтылған ойшыл ақын

Ақылдың жетпегені арман емес

Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын, –

деп мұтақәлламин, мантикин ұғындырған таным шеңберінен шығып, өз танымы тұрғысынан ой толғайды. 28 қара сөзінде «Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады?» – деп жаратушыны өзіндік сыншыл ойға салып барып тануға ұмтылған жаңаша ұғымды ұстанады. Осы себепті де М. Әуезов «Абайдың діні сыншыл ақылдың шартты діні» деген атақты тезисін келер ұрпақ талқысына қалдырғаны жәй нәрсе емес. Бұл тезисті терең талдап, ашып көрсету М. Әуезов заманында мүмкін емес еді.

Абай мен Шәкәрімнің философиялық лирикасындағы ең басты тақырып олар негізін салған **жантану** ілімімен ұштасатын хауаспен бірге өріліп жырланатын ерекшелікті көреміз.

Абай және жәуанмәртлік ілімі. Жәуанмәртлік ілімінің түп-төркіні көне замандағы көшпелі түрік халықтары өркениетінен келіп туындаған ілім болатын. Жәуанмәртлік мәселесі Абайдың 38 қара сөзінде «... Белгілі жәуанмәртлік үш хаслат бірлан болар деген: сиддиқ (әділет), кәрәм (рахым), ғақыл (даналық) – бұл үшеуінен сиддиқ ғадалат болар, кәрәм шафағат болар. Ғақыл мағалұм дур, ғылымның бір аты екендігі. Бұлар әр адамның бойында алла табарака уатығала тахмин бар қылып жаратқан... Бұлар – өз иждиһадің бірлан ниет халис бірлан ізденсең ғана берілетін нәрселер» (Абай. Алматы, 1995, 2 том, 199 бет), – деп көрсетілген. Жуанмәртлік сөзі әзербайжан ғалымы М. Шералиевтің зерттеуінше, көне түрік тілінде «зомарт» (жомарт) деген мағынада қолданылған. Ол сөз яғни «зомарт» - рудың, тайпаның, ұлыстың мақтанышы болған батырларға байланысты айтылатын болған.

Жәуанмәртлік ілімінің негізі 1069 жылы Шу бойындағы Баласағұн қаласында Жүсіп Хас Хаджиб ақынның «Құтадғу білік» дастанында толық баяндалып жазылған туындысында беріледі. Автордың айтуынша,

Шығыс елінде, бүкіл түрік жерінде

Бұдан бөлек кітап жоқ білген әлемде, -

деп бүкіл Азия құрлығын жәуанмәртлік ілімі жайында «Құтты білік» тұңғыш туынды екенінен хабар береді. Жәуанмәртлік туралы парсы тілінде жазылған «Кабуснаме» кітабы 8, 43, 44 тарауларында қысқаша тоқталып өтетіні бар. Бірақ бұл кітап «Құтты білік» дастанынан бір ғасыр кейін, яғни XII ғасырда жазылған.

Абай оқыған әрі рухани нәр алған «Құтты білік» дастанының идеялық мазмұны жәуанмәртлік ілімінің жұрт таныған төрт негізін дастандағы төрт кейіпкерге балап, сұрақ қою, жауап беру арқылы ашатыны бар. Дастандағы басты кейіпкердің аты Күнтуды, Айтолды, Озғұрмыш, Оғдұрмыш деген кейіпкерлерге балама түрде алынған Әділет, Дәулет, Ақыл Қанағат деген ұғымдар арқылы мән беруінде терең мағына жатыр. Дастанда баяндалатын оқиға желісінде айтылар ойдың бәрі осы төрт кейіпкерлер ой танымы пікірі арқылы беріліп мадақталатын жәуанмәртлік (Ерсиг) ілімінің негіздері Караханидтер билігі тұсындағы ерте кезден халық санасынан орын алған этикалық моральдық танымның көріністерін аңғартады.

«Құтты білікте» жәуанмәртлік ілімінің негіздері ретінде алынған ұғымдар: Әділет, дәулет (қайрат), рахым (қанағат, шафқат). Ал, осы өзіндік мән-мағынасы бар қастерлі төрт ұғым Абайдың «Әсемпаз болма әрнеге» (1894) өлеңінде әділет, шафқат (рахым), ақыл, қайрат (дәулет) түрінде жырланатыны бар. Мысалы:

Қайрат пен ақыл жол табар,

Қашқанға да, қуғанға.

Әділет, шафқат кімде бар,

Сол жарасар туғанға.

Бастапқы екеу соңғысыз,

Біте қалса қазаққа.

Алдың – жалын, артың – мұз,

Барар едің қай жаққа, –

деп әділет пен шафқатты, яғни Абай 38 қара сөзінде Алланың бойындағы 8 сипатқа нақылия, ғақылия дәлелдері арқылы қосатын әділет пен рахым (шафқат) ұғымына шешуші мән бере бағалайды. Осы пікірі арқылы Абай «Құтты білікте» таратыла жырланатын жәуанмәртлік ілімінің өзекті желісін құптап, ол дәстүрді жаңғырта жалғастыра жырлап отыр.

Абай 38 қара сөзінде толық адам ілімі жайлы ой-толғаныстарында «пенделіктің кәмалаттығы» және «инсанияттың кәмалаттығы» туралы арнайы пікір көтереді. Осы мәселе тікелей аталып өтілмесе де, «Құтты білік» дастанында суреттелетін төрт кейіпкерге орай олардың көздеген мақсаттарын баяндаған тұста анық байқалып тұрады.

Мысалы, Күнтуды, Айтолды, Озғырмыш үшеуі халық пен мемлекет тұтастығына жан сала қызмет атқарғанда, олардың бағыты инсанияттың кәмалаттығы бағытын ұстанатындығы анық аңғарылып тұрады. Олар бұл дүние қамы мен ол дүние қамын бірлікте үйлестіре ұстауға қызу атсалысады. Осы мақсат тұрғысынан тақуалық жолға түсіп, тек қана ухрауын пайдасын ойлаған, бұл дүние қызығынан қол үзген Одғырмышты инсанияттың кәмалаттығы жолына тартып, қоғамға да, дін жолына да қызмет етуге тарту әрекеті көп нәрсені аңғартады. Бірақ Күнтуды мен Озғырмыш қаншалықты әрекет етіп пенделіктің кәмалаттығы жолынан қайтару үшін алдына бірнеше рет барып өтінсе де, Одғырмыш алған бетінен қайтпай, сопылық таза тақуалық жолды ұстанып, өмірден өтеді. Сопылар ұстанған пенделіктің кәмалаттығы жолынан таймай, бұл өмірдің қызығынан баз кешіп, ақыреттік пайдасын ойлаумен өтеді. Мұндай тақуа типтес пенделер Шәді ақынның «Хикаят урақа – Күлше» қиссасында суреттелгендей:

Дүниеде адамдар көп бұрын өткен,

Бағзысы дәурен сүріп, шадлық еткен.

Бағзысы хақ нұрына ғашық болған,

Көзіне бұл дүниені ілмей өткен, –

дейтін тақуа дәруіштердің бейнесін айқын көрсетіп, пенделіктің кәмәлаттығы жолын ұстанғандар типін көз алдымызға әкеледі. Абай да өз заманындағы пенделіктің кәмәлаттығы жолына түскен, о дүниелік пайдасын ойлаған кейбір әулие, әмбиялардың өзін «...пенделіктің кәмәлаттығы әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып «һу» деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек», – деп қатты сынға алуында терең танымға негізделген шындық жатыр.

Жәуанмәртліктің негізі мен сипаттарын иеленуші әлеуметтік топтарды жіктеу мен ол топтарға өз қарым-қатынасын білдіруде Абай мен «Кабуснаме» авторының көзқарастары арасында елеулі айрмашылықтың болуы көп нәрсенің астарлы сырларын аша түседі. Абай өз заманы талабына сай бұл мәселені өз тарапынан жаңаша талдап, өзінше соны байламға келетін тұстары анық байқалып тұратыны бар. Абай жәуанмәртлікке тән үш негізде Алланың бойындағы сегіз сипатпен байланысты құбылыс ретінде қарап, ол сипаттардың бәрі де салыстырмалы тұрғыдан қарағанда, аз болса да пенденің бойында барлығына ерекше назар аударады. Ол сипаттан таңдап алатын ақыл, әділет, рахымды адам кәсіби әрекеті арқылы меңгеруге болатын құбылыс деп қарауы себепті, «Бұлар өз иждаһаттық бірлән, ниет қалыс бірлән ізденсең ғана берілетін нәрселер, болмасы жоқ», – деп оларды кәсіби нәрсе екенін ескертеді.

Ал осы мәселе «Кабус намеде» адам бойындағы рухани нәрселер тәңірден жоғары рухтан келетін нәрселер деп қаралады. Бұл, әсіресе, жәуанмәртлікке тән үш сипатты иемденуші топтарды жіктеу мәселесінен де анық сезіліп тұрады. Мысалы «Кабус намеде» ұғымға қонымды болу үшін бірнеше пішіндер жасаған. Олар – жан, тән, сезім, мағына. Осы төрт пішінді әлеуметтік топтарға таратқанда:

Үлесіне тән тигендер – жәуанмәртліктер.

Үлесіне тән, жан тигендер магрифаттар (теологтар).

Үлесіне тән, жан, сезім тигендер – әулиелер .

Үлесіне тән, жан, сезім, мағына төртеуі түгел тигендер – пайғамбарлар.

Автор бұлардың бәрін мадақтап, ешбір сын пікір қозғамауы оның дүниетанымына тікелей байланысты болуында жатыр.

Абайдың жіктеуі «Кабус наме» авторынан мүлде бөлекше. Абайдың жіктеуі бойынша «Бұл айтылмыш үш қасиеттің иелерінің алды пайғамбарлар, онан соң әулиелер, одан соң хакимдер, ең ақыры кәмил мұсылмандар», – деп төрт әлеуметтік топтарды екіге бөліп көрсетеді. Бірінші топқа пайғамбарлар мен әулиелерді жатқызады. Екінші топқа хакимдер мен кәмил мұсылмандарды жатқызады. Осы топтардың ішінде, әсіресе, Абайдың назарында хакимдерді ұстап, оларға ерекше мән бере қарауында да мағына бар.

«Кабус намеде» хакимдерді пайғамбарлар мен әулиелер тобына қосып жіберіп, оларды тек қана ол дүниелік Алланың ғылымымен айналысатын пенделіктің кәмилаттығы жолындағылар деп танытатын. Ал Абай хакимдерді бұл топтан бөліп алып, бүгінгі заман үшін теңдессіз қызмет ететін инсанияттың кәмилаттық жолындағы қайраткерлер ретінде танытады. Оларды бүгінгі өмірдің тірегі, адамзат баласының қажетін ғылым арқылы тауып беріп қызмет етуші тұлғалар ретінде танытады. Осы себепті 38 қара сөзінде хаким мен ғалымға анықтама беріп, бір-бірінен айырмашылығын да талдап көрсетеді.

38 қара сөзінде Абай жанама түрде ғылым салаларын өзінше жүйелейді де «... дүниеде ғылым заһира бар, олар айтылмыштарды нақылия деп атайды, бұл нақылияға жүйріктер ғалым атанады» ғақлияға жетік кісіні хаким деп анықтама береді. Ғалым хаким бола алмайды, ал кез-келген хаким ғалым бола алады деп көрсетеді. 27 қара сөзінде хакимге мысал ретінде Аристотель мен Сократты атаса, ғалым ретінде Сократтың шәкірті Аристоклимді атап

өтеді. Абайдың өзін Көкбай, Шәкәрім, Мағжан өз заманының атақты, кемеңгер хақимі деп бағалап көрсетуінде үлкен мән-мағына жататын.

Парасатты адам туралы Әл-Фараби идеясын XI ғасырда Жүсіп Хас Хаджип жәуанмәртлік (ерсиг) ілімімен жалғастырып, XII-XIII ғасырда кемел адам туралы танымын Қожа Ахмет Ясауи өзінің сопылық негіздегі хал ілімімен жалғастырды. Мысалы, Ясауи 47 – хикметінде:

«һу» алқасы құрылды,

Ей, дәруіштер, келіңдер!

Хақ сытырасы жойылды

Одан үлес алыңдар!

Қал ғылымын оқыптын,

Хал ғылымға жетіппін,

Жоқтың (ичра) батыппын

Бәрінен де алыңдар! –

деп өзінің сопылық жолында **Қал ғылымын** (барлық ғылым салаларын) меңгеріп, **Хал ғылымына** (кемел адам туралы ілім) жетіліп шындалғанын жария етіп отыр. Өзінің хикметтерінде Ясауи бабамыз ладуни ілімін (Алланың ғылымын) танып білгенін айта отырып, классикалық сопылық поэзиясы арқылы өзі негіздеген хал ілімінің негіздерін тыңдаушы қауым жүрегіне жеткізе білді. Ясауи негізін қалаған хал ілімі медреселерде 1917 жылғы қазан төңкерісіне дейін, бізше айтқанда, арнайы курс ретінде оқылып келді. Манкенттегі (Сайрам ауданы) медреседен сабақ алған Түркістан республикасының ірі ақыны Мәди Меркішұлы (1865-1924) «Бірі едім жарлының» деген кітабында:

Үйрендім ерден хал ілімін,

Ұстадым аз-маз хал ілімін.

Көп алмадым, аз алдым,

Афандім Шажыбал ілімін, –

деп тың мағлұмат беред.

Абайдың толық адам туралы ілімі. Абайдағы толық адам туралы ойдың о бастағы төркіні «Ғылым таппай мақтанба» (1886) өлеңінен бастау алып, жыл өткен сайын қоюлана түседі. Гуманист атаулы ғалымдардың бәрі де бұл дүниедегі асылдың асылы, ең бағалысы адам деп қарайды. Сол адамның бойындағы қалыптасатын мінез-құлықтың ең басты сипаты неден тұрмақ деген сұраққа әр заман ойшылдары өзі жасаған заман талабына орай жауап беруге ұмтылған. Бұған исламият әлемінде, әсіресе, Түркістан өлкесінде бұл өзекті мәселеге әл-Фараби бастаған XI ғасырдағы Жүсіп Қас Хаджиб, XII-XIII ғ-ғы Ясауи, Ш. Табризи (Тарази), Ж. Руми жалғастырған жәуанмәртлік, хал ілімі, камили инсани жайындағы ой-толғаныстары танымдары өз үлестерін қосып жатты. Ал XIX ғасырдың екінші жартысында Абай бұл мәселеге айрықша назар аударып, өзіне дейінгі ойшылдар дәстүрін жалғастырып дамытып, толық адам туралы ілімнің негізін салса, XX ғасыр басында өз шәкірті Шәкәрім ар ғылым арқылы жалғастыра дамытты.

Адам болу туралы ой танымын «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде көп нәрсенің төркінінен хабар беруі себепті М. Әуезов ол өлеңді «Абайдың, әсіресе, көп ой қорытып айтқан мағыналы және програмдық бір өлеңі», – деп ерекше мән бере бағалауында үлкен сыр жатыр. Абайдың

Бес нәрседен қашық бол,

Бес нәрсеге асық бол,

Адам болам десеңіз, –

деп адам бойындағы мінез-құлқындағы қарама-қарсы ұғымдардың сырын 7-ші қара сөзінде айтылатын **«жанның тамағы»** дейтін пәлсапалық мағынасы бар ұғыммен салыстыра отырып сырын ашсақ, көп мәселенің тамырын дөп басамыз. Осы өлеңде ерекше мән бере аталатын Шығыстың озық ойлы Ғұламаһи Дауанидің (XV ғ.) атақты шәкірті Жүсіп Қарабағи (XVIII ғ.) «Рисаласында» **«жанның азығы»** деген ұғымды еске (память)

байланысты қарап талдайды. Автор **«жанның азығы»** (духовная пища) деген ұғымды екіге бөліп: бірінші жанның пайдалы азығы (шын сенім, жомарттық, ғылыми түсінік) екіншісі – жанның зиянды азығы (күншілдік, жалған сенім) деп атайды.

Абай **«жанның тамағы»** да жан қуаты арқылы біртіндеп қорланатын рухани байлықты меңзейді. Өйткені Абай «...құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді», – деп көрсетуі арқылы әрбір талапкер жас өзінің дүниетанымының қалыптасу жолында жанның пайдалы тамағымен сусындауға саналы түрде бет бұрса ғана толық адам жолына түсе алмақ, болмаса жоқ.

Ақынның «бес нәрседен қашық бол» деп таңбалап отырғаны адамды аздыратын жанның зиянды тамақтары болып шығады. Адам болу туралы ойлар, әсіресе, ақынның қарасөздерінде молырақ таратылған. Ондағы «адам болу, адам, жарым адам, толық адам, адамның адамдығы, адамшылық, адамшылығының кәмалаттығы, пенделіктің кәмалаттығы, инсанияттың кәмаләттығы т. б. терминдік мәні бар сөздердің бәрі де толық адам жайлы пікірлерімен сабақтасып жатады.

Абайдағы жүрек культі – толық адамның елеулі сипаты. Мұсылмандық шығыс поэзиясында құстың қос қанатындай қанат қағып келе жатқан жүректі мадақтау (жүрек культі) мен ақылдың культін дәріптеу көрінісі айқын аңғарылып тұрады. Осы тұрғыдан келіп классикалық сопылық поэзияда **имани ақыл** (ибн Сина) мен **иманигүл** (Абайда) танымы ғасырлар бойы жырланып үзеңгі қағысып келеді.

Абайдың жүрек туралы танымы бізде поэтикалық тіл тұрғысынан зерттелсе де (проф. Қ. Жұмалиев), бірақ гуманистік болмысына мән берілмей келгенін Абай «...Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Одан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды», – деп

тыңдаушыларының жүрек табиғатын тану өрісі төмендігіне реніш білдіретіні бар.

Абай жүректі – рахым, шафағаттың қайнар көзінің баламасы ретінде қарайды. 1886 жылдан бастап жүректің сырына үңіліп, ол жайлы таным түсініктерін жыл өткен сайын тереңдетіп, шығармаларында жүйелі түрде насихаттап таратып отырады. Осы ерекшелікті сезген М. Әуезов абайтанудан 1943 жылы оқыған дәрісінде: «17 сөзі Адамның адамгершілігі неден құралады дегенде: қайрат, ақыл, жүрек үшеуін айтып, ғылымға жүгіндіреді. Абай жүрекке бірінші орын береді. Бірінші жүректің сезгіштігі. Мұның өзі көрегендік. Олай болса ақын байқағанды жүрек сезеді. Абай өлеңінде де, кара сөзінде де шабыттың адамы, сондықтан жүрек сезімі күшті», – деп Абайдағы жүрек мәселесіне ерекше мән береді.

Абайдағы жүректің орны жайлы ой толғаныстарын оның «Әуелде бір суық мұз ақыл зерек» (1884), «Кейде есер көңіл құрғырың» (1890), «Малға достың мұны жоқ малдан басқа» (1896), «Алла деген сөз жеңіл» (1896) деген өлеңдері мен «Менің сырым, жігіттер, емес оңай» (1897), «Жүректе көп қазына бар, бәрі қызық» (1899) деген аудармаларында тұжырымдап берген болатын.

Абай ақыл, қайрат, жүректің бірлігі мен жүректің шешуші орнына мән бере қарауы себепті

Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,

Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек, –

деп ғылымға сілтеуінің өзіндік мәні бар нәрсе. Өйткені өз ортасының надандық жат қылықтарын қатты сынға алған ақын оларға адамзат баласының бойындағы үш асыл қасиетті меңгеруге үндеп:

Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, –

деп ой байлам жасағанда, анықтауыш сөз ретіндегі үш сөзге (ыстық, нұрлы, жылы) ерекше мән-мағына беруінде терең таным іздері жатыр.

Өлең жолындағы жүрекке орай айтылатын «жылы жүрек» сөзі терең гуманистік ұғымның салмағын көрсетіп тұр. Бұлардың түп төркіні көне заманнан келе жатқан мешаюндық (перепатетиктік) пәлсапаның танымдарынан нәр алған дерек көздеріне саяды. Мысалы эль-Фараби бабамыз «...жүрек – ішкі табиғи жылылықтың көзі. Басқа мүшелерге жылылық нақ осыдан тарайды, олар осыдан нәр алып отырады», – дегені Абай айтып отырған «жылы жүректің» мағыналық төркінін көрсетіп тұр.

17 қара сөзінде жүректі адам денесінің патшасы ретінде көрсете отырып, оны бүкіл әділет, рахым, шафағат, ар-ұяттың қайнар көзі, ұлы мекені деген танымда ұқтырады. Осы ойын тереңірек ұғындыруға ұмытлған Абай «осы үшеуің басыңды қос, оның ішінде жүрекке билет деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен... Үшеуің ала болсаң мен жүректі жақтадым... Кітаптың айтқаны осы депті», – деп ғылым атынан көрсеткені мен жүрек жайлы ой танымы ақынның тума өз пікірі екендігін оның барлық туындыларының рухы айғақтайды. Мысалы «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде хауасты түсіндіріп танытуда мұтақәаллимин, мантикиндердің өзі жауап бере алмауы себепті, Абай оларды «Бекер басқа ездур», – деп қарап, оған дұрыс жауапты жүрек қана бере алады деп өзіндік ой байламын жасаған. Мұндағы Абай ой-танымының нәр тартатын түп төркіні эль-Фараби мен ибн Сина еңбектерінде жатқанын эль-Фарабидің «Жүрек басты мүше, мұны тәннің ешқандай мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес екінші, өйткені ол барлық басқа мүшелерді билейтін болса, оның өзін жүрек билейді», – деген сөзі айғақтап тұр.

Өз шығармаларында Абай жан сыры, оны танып білу жөнінде өзіне дейінгі көне деректер мен өз тұсындағы ой танымдарды сыншыл ой елегінен

өткізеді. Осы арқылы өзіндік қайталанбас ой танымдарын уақыт талабына байланысты соны таным тұрғысынан қалыптастырады.

Әл Фарабиден бастау алатын адамның өзін өзі тануы туралы көзқарастың жүйелеуінше «өсімдік жаны», «хайуан жаны», «адам жаны» деп сараланады. Осылардың ішінде адам жанының сырын танып білу жолында айтылатын ішкі, сыртқы сезім мүшелері арнайы сөз болып, кеңінен таратылады. Бірақ сол сезімдердің ішінде мешаюн мектебіндегілердің бәрі де адам денесінің патшасы жүрекке шешуші орын береді, поэзияда жүрек культі мадақталып жырланады. Бұлар ақыл-сананың пайда болар орнын да жүрекке байланысты құбылыс ретінде таныса, осыны Абай 17 қара сөзінде «қан менен тарайды, жан менде мекен қылады... әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады», – деп аңғартады. Абай жүрек атынан айттырып отырған жан сыры туралы ұғымын ақынның философиялық лирикаларында жиі айта беретін «ақыл мен жан – мен өзім» хауас, жәуанмәртлік және қара сөздерінде молырақ таратылатын «жан қуаты, жан құмары, жанның тамағы, жанның жибили қуаты» деп аталатын терминдік танымы терең аталы ұғымдармен сабақтастыра қарауды талап етеді.

Қорыта айтқанда, толық адам ілімінің өзекті желісіне орай Абайда жүрек культін көтере жыр етуі әділет пен рахыммен тікелей байланыста жатқан рухани құбылыс ретінде танып білу – міндетімізге айналмақ.

Абайдағы иманигүл (үш сүю) – толық адам ілімінің темірқазығы. М. Әуезов Абайдың исламиятқа қатысын анықтауда ұстанар екінші тезисі «Абайдың діні- ақылдың, адамгершіліктің діні» деген танымды ұстанады. Осы тұрғыдан келіп өзекті ой желісін 1902 жылы жазылған «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңін талдау үстінде аша түскен. Өз ой танымын тарату үстінде 27, 38 қара сөзде ерекше мән бере қараған Абай исламияттың кейбір түбірлі ұғымдарын сыншыл, ақыл тезіне салып, олардың өзіндік

сыншылдық таным тұрғысынан келіп оны адамгершіліктің дініне айналдырады. Бұл әрекетіне Абай танымындағы иманигүл немесе үш сүю мәселесі айғақ бола алады.

Абайда желілі түрде таратып сөз ететін иманигүл (үш сүю), жәуанмәртлік, толық адам сияқты аса күрделі ой желілері тәңірге, оның сипаттары мен өзі таратуды мақсат тұтқан адамгершіліктің негіздері туралы ой толғаныстары М. Әуезов тұжырымының ең өзекті де елулі желілерін қамтитын басты ұғымдарға жатады. М. Әуезов Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңіндегі мораль философиясына соғатын үш сүю (иманигүл) деп аталатын ақын танымының мағынасы терең өзекті желілеріне айрықша назар аударады. Абай айтқан үш сүю жайлы ой байламдарын анықтау арқылы ішкі наным мен адамшылық жолындағы насихаты мен мораль философиясы жөніндегі танымы түгелге жуық ашылып, өз көрінісін бере алған деп қарайды. Себебі осы өлеңдегі үш сүюде алға қойылған бастапқы пікір:

Махаббат пен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті, –

деп жаратушы түп иесін, жаралған пендесінің махаббатпен сүюі қажет дейтін бірінші сүюді көреміз.

Екінші сүю – ақын шығармаларында желілі түрде таратылатын басты ой желісі «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» айдар тағып, ерекше бөліп көрсетуінде жатыр.

Үшінші сүю – «Және сүй хақ жолы деп әділетті» деп 38 сөзінде Алланың бойындағы 8 сипаттан құдірет пен ғылымды біріктіріп алатын ғақылға (ақылға) Абай нақылия, ғақлия дәлелдерге сүйене отырып ұсынатын ғәділетке (әділетке) еркше мән беретін үшінші сүюді көреміз. Абай танымындағы әділетті, яғни үшінші сүюді М. Әуезовтің мұсылмандық танымдағы әділеттен өзгешелеу жатады деп ескертуі көп нәрсені аңғартады.

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңіне дейін-ақ үш сүю мәселесі жанама әрі тікелей аталып сөз етілген болатын. Бірінші, екінші сүю 27 қара сөзбен «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде нақтырақ әрі жанама түрде таратылады. Бірінші сүю Абайға дейін көне дәуір ойшылдары мен сопылық поэзияда молынан қамтылып жырланған көпшілікке танымалы ұғым еді. Абай «Алла деген сөз жеңіл» (1896) өлеңінде нақтырақ, әрі тереңірек мән беріп махаббатпен жаратқан түп иеге жауап ретінде пенделері де махаббатпен сүю керектігін:

Жүректің асыл суаты,

Махаббат қылса тәңірі үшін, –

деп бірінші сүю туралы ойларын осымен шегереді, одан ары бұл мәселе туралы тоқталмайды. Бірақ екінші, үшінші сүю туралы өз ой пікірлері туралы өлеңдері мен қара сөздерінде желілеп, үздіксіз насихаттаумен болады.

Осы үш сүю болады иманигүл,

Иманның асыл үш деп сен тақиқ біл.

Ойлан дағы үшеуін таратып бақ,

Басты байла жолына малың түгіл, –

деп Абай қазақ қауымының рухани жағынан іштей тазарып ұстанар рухани жолының сенімді бағыт-бағдарын нұсқайды. Өйткені абайтанудың бірегей білгірі М. Әуезов «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде ақынның ішкі нанымы, дүниетанымы, адамшылық жолындағы үгіті мен мораль философиясы жайлы танымы толық түрде айтылған деп біледі.

Толық адам ілімінің даму жолы. Исламға дейінгі Тұран жерінде тәңірлік дүниетаным негізіндегі түркі әлеміндегі ой-сананың абызы – Қорқыт. Қорқыт абыздың сол заманның басты идеологы ретінде түрік қауымын ізгі жолға салудың басты құралы ретінде ұлыстық, елдік дәстүрдің күшінде жатты. Халықтың ғасырлар бойы ұстанған ата-бабалардан қалған тұрмыстық дәстүр, атадан қалған салт-санасы, әдет-ғұрпы, дүниетанымы

қауымды ізгілік, кісілік тұрғыдан тәрбиелеудің бірегей тірегіне айналған құбылысты көреміз.

Ал, VIII-IX ғасырда исламият әлеміне енген түрік халықтарының мінез-құлықтары ой-танымы исламдық жолға салу әрекеті Әл-Фараби ұстанған моральдық-этикалық ілімінде **парасатты адам** (инани фазыл) туралы танымында жатты. Әл-Фараби түрік әлемінде өз танымының негізі ретінде жүрекке шешуші мән беруі – түрік халықтары поэзиясында жүрек культін жырлаудың дәстүрін орнықтырды. Әл-Фараби этикалық трактатында адам тәнінің патшасы ретінде жүрекке шешуші мән беруі – Абай негізін қалаған толық адам ілімінің түп төркіні қайда жатқанын әрі қайдан рухани нәр тартатынын сілтеуімен де құнды дерек көзіне айналуға.

Әл-Фараби, Жүсіп Хас Хаджиб шығармаларында сөз болатын ар түзейтін ілім негіздерінің бәрі де әр қайсысы өз заманына сай тарихи жағдайға, уақыт талабына байланысты қоғамның рухани қажеттілігіне орай пайда болған дәстүрлі жалғасы бар, қайталанбас рухани құбылыстар болатын-ды.

Абай мен Шәкәрімнің әдеби мұрасындағы елеулі түрде бірегей көрініс берген ар түзейтін толық адам ілімі де олар ғұмыр кешкен қоғамдық санадағы, әсіресе, әлеуметтік саяси жағдай, яғни Ресей бодандығы құлдығынан азып-тозып бара жатқан халқын кісілік жолға салу, болашақ жастардың рухани жағынан іштей түлеп тазартудың мақсатынан туындады. Өйткені Абай мен Шәкәрім отаршылдық саясаттан қазақ елінің ой-танымы, әдет-ғұрпы, салт-санасы сеңдей бұзылып, рухани жағынан азғындауы себебін жете танып білді. Ел билеудің отаршылдық жүйесі ендірген болыстық түрі – жабайыларды жабайылардың қолымен тұншықтыру саясаты қазақ елін іштей ірітіп, рухани жағынан азғындап кеселге ұшыраған қалпынан арылтудың жолын толық адам ілімінен тауып, сол арқылы рухани

тұйыққа қамалған елін кісілік рухани рухпен тазартудың емі ретінде қарады.

Абайдың заманындасы оқымысты ақын Мәшһүр Жүсіп те: Хал ілім мен «Қал» білімінен хабары мол әрі оны жіті танып білуі себепті «Хал» ілімі мен «Қал» білімінің айырмасын кейінгі ұрпақ танып білсін дегендей, пендеден пенде сабақ алып, көзбен көріп, тілмен оқылатын оқуды «ғылым қал» дейді. Көңілден көңіл сабақ алатын бір жол бар, оны «ғылым хал» дейді, – деп ол ғылымдардың өзара жігін көрсетіп, Ясауи негізін салған «Хал» ілімінен хабар беретіні бар. Ал, оны «хал» ілімі қазан төңкеріске дейін Түркістан медреселерінде арнайы курс ретінде оқылып келгенін ақын Мәди Меркішұлы (1865-1924)

Үйрендім елден хал ілімін,

Ұстадым аз-маз хал ілімін.

Көп алмадым аз алдым,

Әпендім Шажыбал ілімін, –

Деп медресе мударисі Шажыбал заманында Ясауидің хал ілімін оқып үйренгенін әрі сол жолды өз өмірінде ұстанып өтуін хабарлауында мән-мағына жатыр. Мәди «Бірі едім жарлының» кітабында:

Әубәкір, Разах, Фараби,

Әбдугали Сина, Араби.

Ғұлама мұндай көп болған,

Хикметтер ашқан шараби.

Европа өнері исламнан

Үйренді десем сенбейді, –

деп евроцентристік көзқарасты әшкерелеп, алғаш рет қазақ әдебиеті тарихында Әл-Фарабиді таныстыруы – өз заманы үшін елеулі жаңалық.

Жәуанмәртлік (хал) ілімін Осман империясына жайып таратқан Сырдариялық қыпшақ руынан шыққан Шамс Табризи (XIII ғ.) болатын.

Кейбір деректерде оны Шамс Тарази деп те көрсетеді. Шамс Табризи Туркияның Кони қаласына барып, Жалаладдин Румимен (1207-1243) кездесіп, оның дүниетанымын бір ай ішінде түбірімен өзгертіп жіберген ұстазы Шамс Таразиге, оның хал (жәуанмәртлік) іліміне құлай берілуіне әсер етеді. Оның бүкіл шығармаларында жәуанмәртлік ілімінің негіздері мен кісілік мақсаттары үзбей желілі түрде насихатталып, оқырмандар санасына өзі ұстанған ілімін сіңіруді мақсат етті.

М. Әуезов Абайдың жәуанмәртлік ілімімен таныстығы медреседегі шәкірттік кезінен басталғанын «Абай жолы» эпопеясының алғашқы кітабында суреттеп баяндайтыны бар. Роман желісінде бала Абай Қарқаралыдағы жиынға келген Бөжей тобына сәлем бергенде, сәлемін құп алған Бөжейге разы болып: «Бұл ой Абайға алғаш келген ой еді де... және тіпті, өз ойы сияқты көрінді. Анығында «ақыл, қайрат» «ақыл мен бақыт, байлық» дегендерінің өзара дауы, таласы деген парсы, түрік тіліндегі кітаптардан былтырлары бір оқыған нақыл әңгімесі бар.

Қазір де Абай соны өмірден тапқанына да дән разы... Өз ақылымен тапты... Тапты да: осының бәрі бір жерден бір кеудеде, бір адамның ішінде болмағы ләзім». (М. Әуезов. 50 томдық толық жинағы. Алматы. 2005, 22 том. 125 бет), – деп жазуына қарағанда, жәуанмәртлік ілімінің негіздері арнайы өзекті желі тартып жиналатын Жүсіп Қас Хаджиб Балсағұнидің (XI ғ.) «Құтты білік» (1069 ж.) дастаны мен парсы тілінде жазылған «Кабус наме» (XII ғ.) кітабын дәл меңзеп тұр. М. Әуезов заманында шығыстың бұл рухани қазына көздерін ашық айтып, сілтеме жасауына, насихаттауына мүмкіндік жоқ еді. Бірақ М. Әуезов романда көркемдік тәсілге сүйене отырып, есің болса ішің білер дегендей ыммен беріп, жол тауып кетеді.

Абай жәуанмәртлік ілім негіздерімен терең таныс екені 38 қара сөзінде сілтеме жасап берілетін жәуанмәртлік ілімін терең бойлай талдап, сыншыл ой-пікір айтуымен-ақ мәселенің түп төркіні қайда жатқанын ашық сездіреді.

Абай өзіне дейінгі Әл-Фарби, Жүсіп Баласағұни, Ясауилердің және Румидің кемел адам жайлы ой танымдары мен кісілік идеясымен тек таныс болып, осы ілім саласында толассыз ізденіске түсіп, өзі негізін қалаған толық адам ілімін қалыптастырудағы басты мақсаты – М. Әуезовтың сөзімен айтқанда: «...ұстаздық, әлеуметтік талабының түп мақсаты жеке адамды жамандықтан арылтып, сол арқылы заманындағы қауым-қоғамын және халқын түзетіп өзгертпек болады». Абай бір кездері әлеуметтік, қоғамдық күрес жолына белсене араласқанда:

Өзімді өзім зор тұтып,

Өзгертпек едім заманды, –

дейтін өршілдік әрекетінен де көруге болады.

Абай өзі негізін салып қалыптастырған толық адам ілімін осы мақсат тұрғысынан өзінің идеялық күрес құралына айналдырғаны оның шығармалар желісінде осы гуманистік идеяны молынан насихаттап, жүйелі түрде қызу таратып жатуында көп мәселенің астарлы сырлары жатыр. Өйткені Абай туындыларында жиі ұшырасатын «пенде адам, жарым адам, толық адам, суық ақыл, нұрлы ақыл, хауас, үш сүю, пенделіктің кәмалаттығы, инсанияттың кәмалаттығы, кәмалат ғазамат» деп аталатын терминдік мағынасы терең ұғымдардың бәрі де тікелей кейде жанама түрде толық адам ілімімен сабақтасып ұштасып жатуы жәй нәрсе емес. Өйткені бұларды жете танып, зерттей отырып танып білмесең, толық адам ұғымының табиғатын жете меңгеруге мүмкіндік бола бермейді.

Абайдың толық адам туралы ілімінің өзегі – ақыл, әділет, рахым деген терең ғылыми мағына беретін құрық бойлай бермейтін ой-пікірлерінің мән-мағынасы аса зор күрделі мәселелер. Бұлардың түп төркіні Абай қара сөздері мен философиялық лирикасындағы Алланы тану мен жантану жолындағы ой ағысының тарту күші зор ой иірімдерінде жатыр.

Абайдағы толық адам ілімінің өзегіне айналған мәні мен мағынасы аса зор этикалық танымдағы ақыл, әділет, рахым, қайрат деп аталатын мағынасын ізденіп барып, жүйеге түсіріп алмасақ керек. Болмаса ұстатпайтын терминдік мағынасы көп қатпарлы аталымдардан құралып, толық адам ілімінің қаңқасын құрайтын киелі ұғымдардан құралады.

1) «Ақыл» сөзін Абай исламият әлеміне танымал түп иенің бойындағы сегіз сипатының ішінен талғап, толғап алатыны бар. Түп ие бойындағы сегіз сипаттың бірі әрі бірегейі құдірет пен ғылым басты, шешуші сипат болып табылады. Қалған алты сипат осы басты, шешуші сипатқа шарх (түсінік) болып саналады. Ең басты екі сипатын (құдірет, ғылым) Абай біріктіріп, оны ғақыл (ақыл) деп таңдап алуында да мағынасы зор терең мәнді таным жатыр.

2) Түп ие бойындағы сипат ретінде Абай өзі қосатын екі сипаты (әділет, рахым) нақылия, ғақылия дәлелдерге сүйене отырып, өз тарапынан ендіреді. Түп иенің сегіз сипаты мен Абай ендірген екі сипат (әділет, рахым) қосылып, он сипатқа, яғни хауас ұғымына айналады. Түп ие бойындағы екі сипатты яғни құдірет пен ғылымды Абай біріктіріп, бір сипат ретінде оны ғақыл (ақыл) деп алады. Осы он сипат ішінен екшеп отырып үш сипатты: ақыл, әділет, рахымды бөліп алады да: «...біздің бастағы тағриф бойынша құдайтағала ғылымды, рахымды, ғадаләтті, құдіретті еді. Сенде бұл – ғылым, рахым, ғадаләт үш сипатпен сипаттанбақ: ижтиһатың шарт еттің, мұсылман болдың әм толық инсаниятың бар болды. Белгілі жәуанмәртлік үш хаслат бірлән болар деген: сиддиқ, кәрәм, ақыл – бұл үшеуінен сиддиқ – ғадалат болар, кәрәм – шафағат болар. Ғақыл мағлұм дүр ғылымның бір аты екендігі» (Абай. Алматы. 1995, 1 том, 198-199 бет), – деп өзіндік ой байламын жасайды. Абай осы ой байламының аяғын: «...я дүниеннен, я ақылыңнан, я малыңнан ғадалат, шафағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол – құдайдың жолы, бірақ сол жолға жүруді шарт қылып, кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді»

(Сонда, 206 бет) деген терең пәлсапалық таным арқылы тұжырым жасайтыны бар. Бірақ мұнда Абайдың толық адам ілімінің қос қыртысты екі түрлі қабаты барлығы байқалып тұратыны бар.

Толық адам ұғымының негізі ретінде айтылатын үш сөз: ақыл, әділет, рахым – толық адам ілімінің өзегі ретінде көрсетілуін алғашқы қабаты деп ұғынамыз (38 қара сөзі). Ал, төменгі қабаттағы ақыл, қайрат, жүректің өзара айтысы 17 қара сөзінде екшеліп келіп жүрекке (шафиғат, рахым) шешуші мән берілуін көреміз. Ал, «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде ақыл, қайрат, әділет, шафқат (жүрек) – төртеуі бірлікте алып сөз ететіні бар. Мысалы:

Ақыл мен қайрат жол табар,

Қашқанға да қуғанға.

Әділет, шафқат кімде бар,

Сол жарасар туғанға.

Алдыңғы екеу соңғысыз,

Біте қалса қазаққа.

Алдың жалын, артың мұз,

Барар едің қай жаққа?

деп айтуынан **суық ақыл, нұрлы ақыл** деген ұғымдар шығады. Ақыл мен қайратқа сүйеніп, соны қару етіп қолданушы пенде – суық ақылдың иесі болса, әділет пен шафқатты (жүректі) жақтаушылар нұрлы ақылдың иесі, яғни нағыз толық адамның өзі болып шығады.

Бір қызығы 17 қара сөз бен «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде айтылған басты ұғымдардың бәрі де Жүсіп Қас Хаджиб Баласағұнидің «Құтты білігіндегі» (1039 ж.) жәуанмәртлік (ерсиг немесе ақы) деп аталатын төрт түрлі кейіпкерге балама ретінде суреттелетін:

Әділет – Күнтуды елиг

Дәулет (қайрат) – Айтолды уәзір.

Ақыл – Өгділміш уәзір

Шафқат – Одғырмыш (қанағат, рахым) сопылық жолды ұстанған тақуа. Бұдан келіп 17 қара сөздегі: **Ақыл, Қайрат (дәулет), Жүрек (шафқат, рахым)**. Осы үшеуінің ішінде шешуші орынды жүрекке берілуінде мән бар. Өйткені Абай поэзиясы мен қара сөзінде айқын жүрек культі туралы сарынның өзі осы таныммен өзектесіп жатуы – Абай танымдағы сопылық поэзия мен онда айтылатын басты сарын сопылық пәлсапалық ой танымның өзекті желісіне айналған жүрек культінің тұрғаны талас тудырмайды. Мұны Абайдың «Алла деген сөз жеңіл» өлеңіндегі басты идеялық мазмұны жүректің шешуші орынға қойылып жүрек культі сарынына үн қосу да айғақтап жатады. Мысалға алсақ:

Ақылмен хауас барлығын,

Білмей дүр, жүрек сезедүр, –

деп жаратушы түп иені ақылмен танып біле алмайсың, оны тек қана жүрекпен сезіп танымақсың деген мүлде тың әрі күрделі ой байламын ұстанып отыр.

Абайдың толық адам іліміндегі жоғары қабаты мен төменгі қабатындағы танымдардың бірін бірі толықтырып, бірегей үйлесім ретінде біртұтас құбылыс екендігін танып білу біздің қастерлі парызымыз. Абай шығармаларында айтылған келелі ақындық философиялық ой-пікірдің танымның бәрі де ақындық шабыт үстінде айтыла салған кездейсоқ сөздер емес, олардың бәрі де терең ойлап талданып, әділет пен ақылдың сын таразысына тартылып, білгенін ақыл сынына салып барып айтылуы себепті:

Әділет пен ақылға,

Сыналып көрген, білгенін.

Білгізер алыс, жақынға,

Солардың сөйле дегенін, –

яғни шын жүректен сыр шерткен сыншылдық ойдың сындарлы шындығын ақыл алдымызға тартады. Абай айтқан ой-пікір, дүниетанымның бәрі де әділет пен ақыл таразысына тартылып барып, ойшыл тарапынан оқырманына ұсынылған ойлар деп байлам жасаймыз.

Ал, Шәкәрімдегі «Ар ғылым» туралы танымның түп төркіні де – Абайдағы толық адам туралы ілімнің дәстүрлі жалғасы. Себебі ол Абай отбасында өткен әдеби кештердің бәріне қатысып, Абай ой толғап пікір білдірген күрделі мәселелердің бәріне қанығып, рухани танымы мен білімі шыңдалып, шорболаттай қайралып піскен Шәкәрім ақын шәкірттерінің ішінде жантану ілімінің де үдере дамытып жалғастырушы бола білген. Шәкәрім басты ұстазы Абай дүниеден қайтқан соң, етек жеңін тез жиып, біржолата білім, ғылым жолына түсуінде үлкен мақсат жатты. Ол Абай бастаған кісілік жолына түсу мақсатында: «Абай марқұм болған соң, содан ғибрат алып, мен адамдықтың, адалдықтың жолын қуғаным жөн деп басымды шытырман шатақтан ерте босатып алып, білім жолына түстім», - деп өмірлік мақсатын анықтап алды. Абай бастаған жантану ілімін танып біліп меңгеру жолына біржолата түседі. Өзі ғұмыр кешкен заман ағымындағы әділетсіздікке ой жіберген сыншыл ақын «Мен адамнан таза ақыл таба алмадым» деп өмірден түңілгендей сезімге де түседі.

Өйткені «Мылтық билеп тұрғанда әділет жоқ» деп отаршыл батыстың адамшылық жолынан шыққан қанды қасап ойранын бүкіл саналы адамзат атынан терістей қарайтыны бар. Бүкіл әлемді қару күшімен отарлап құлдық табанына салған европалықтар евроцентристік жалған идеологиясымен рухани қысымға алып, өздерін әрі текті, әрі өнер білімді нәсілденбіз деп көкірек керсе де, әлем алдында адамшылық жолын көрсетк алмады. Өйткені олар кемел адам жайлы ілім негізін ұсына алмауы себепті де Шәкәрім:

Европа білімді жұрт осы күнде,

Шыққан жоқ айуандықтан о да мүлде, –

деп қатаң сынға алуында тарихи айғақты себептер болатын. Бүкіл отаршыл батыс суық ақылдың жолын ұстанды. Адамзат баласының ғылым жолындағы техникалық жетістігін бүкіл әлемді жаулап алу жолында қару жарақты жетілдіру жолына түсті. Бүгін де сол қалпынан айнымай келеді. Адам баласы көріп білмеген әскери техникалық, биологиялық қырып жою құралдарын жетілдіру үстіне жетілдіру мақсатынан қайтпай, адамшылық гуманистік жолдан теріс айналуға. Осындай әділетсіздіктің жолын танып білген Шәкәрім ақын:

Жиырмашыны гасырдың адамынан,

Анық таза бір елді көре алмадым, –

деген ой-байламына келудегі көрегендік ой танымы өмір шындығынан туған еді. Бүкіл түрік халықтарының жерін отарлаған Ресей империясының да олардан айырмасы жоқ болатын. Мысалы, отарланған қазақ елін қан-қақсатып, «жабайыларды жабайылылардың» қолымен тұншықтырудың ел билеудегі болыстық жүйесін ендіріп, қазақ қауымының тоз-тозын шығарған шындықты Абай мен Шәкәрім өз көзімен көріп өсті. Қазақ халқының мінез-құлқы өзгеріске түсіп, ұлттық қалыптасқан менталитеті сыр бере бастады. Ұлттық психологиясы да табиғи қалпынан ауытқып, тұрмысы да тозғындап, жыл өткен сайын жүдеу тұрмыс меңдей түсті. Абай мен Шәкәрім туған елін бұл іспеттес азаптан арылтып, рухани жігерлендіріп жан дүниесін жаңартып, рухани ділін тазарту үшін М. Әуезов сөзімен түйіндесек: «...ұстаздық, әлеуметтік талабының түп мақсаты жеке адамдарды жаманшылықтан арылтып, сол арқылы заманындағы қауым-қоғамын және бар халқын түзетіп, өзгертпек болады», – деп Абайдың не себепті мораль философиясына яғни толық адам іліміне оралып соға беретін себебін ашып көрсететіні бар. Ал, Шәкәрім болса, Абайдың толық адам туралы ілімін дәстүр ретінде жалғастыра дамытып, ол ілімінің негізін ар ғылымы ретінде танып, «Ар ғылымы оқылса» деп армандайды. Өзінің «Үш анық» деп аталатын

философиялық трактатында Шәкәрім ұждан мәселесіне айрықша назар аударған. Ұжданды адам жанының тілегі ретінде таныстырады Себебі жан жоғалмайтын, өлмейтін, бұзылмайтын қайта уақыт өткен сайын нәрленіп нұрлана жоғарлайтын, іштей түлеп толысатын рухани құбылыс болғандықтан, адам жанын танып білу, сырын ашу жантану ілімінің зерттеу нысанасына алынуы керек.

Сопы қажы Абдолла Ансаридің «шариғат – тән», «тариқат – жүрек», «ақиқат – жан» деп анықтама беруінде көп нәрсенің сыры жатыр. Ақиқатты (жанды) іздеген Шәкәрімнің түп иені:

Жан де, мейлі бір мән де,

Сол қуатпен бол таныс

Дүниені сол жаратқан, –

деп терең философиялық ой толғанысында **жантану** іліміне айрықша мән-мағына беруінде Шәкәрім дүниетанымының өзекті желісі (ядросы) жатыр. Ар ғылымы жайында Шәкәрім дүниетанымының өзекті желісі мен шешуші түрдегі ой қортындысы – ұжданға байланысты болуы себепті: «...адамдағы ынсап, әділет, мейір – үшеуі қосылып ұждан деген ұғым шығады... бұған нана алмаған адамның жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң тазарта алмайды... ұжданы сол жанның азығы екеніне ақылмен сынап істесе, оның жүрегін ешнәрсе қарайта алмайды... Адамзат ұлын бір бауырдай қылып, екі өмірде де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты» (Үш анық. Алматы. 1991, 5-9 бет) деп өз ой байламын жасайды.

Абай мен Шәкәрімнің танып білуінше, әр адам өзін өзі ар ғылымының негізінде іштей рухани жағынан тазарып жетілдірмей қауымды рухани тұрғыдан тазарта алуы екі талай болмақ. Бұл қасиетті мақсатты жүзеге асырудың шешуші кілті – толық адам іліміне жетіліп, ол ілімді меңгеруге ұмтылу әрекетінде жатыр. Өйткені біздің ғасыр яғни адамзат баласының

тарихында үшінші мыңжылдық кісіліктің, адамшылықтың ғасырына айналмағы ләзім. Адамзаттың рухани әлеміндегі өзгерістердің тән ғылымынан жан ғылымына қарай бет алуы осы ой-пікірдің айғағы болса керек-ті. Бұл үшін бүгіннен бастап әу бастағы түп төркіні Тұран жерінде туындап жетілген жәуанмәртлік ілімінің ұзақ ғасырлар желісінде жетіліп толысқан түрі Абай мен Шәкәрім негізін салған толық адам ілімі. Алдымен онда Қазақстан республикасының, болашақта бүкіл түрік халықтарының ортақ моральдық кодексінің рухани және ғылыми іргетасына айналуына ғылыми практикалық та, теориялық та желілері жатыр. Осы арқылы біз ғылыми ізденістерге сүйене отырып дүниеге келетін жаңа танымдағы түрік халықтарының мораль философиясы негізінде жасалатын ортақ түркілік моральдық кодексін жасау таяу жылдардың мақсатына айналмақ. Бұл түгіл Сауд Аравиясы корольдігінің министр кеңесшісі Маджид бен Абгдель Азиз ат Турки тарапынан ұсынылған «Ар-намыс кодексін жасау жөніндегі ұсыныстарын Алладан берілген діндер арасында ортақ бір ереженің керектігімен байланыстырады» деуі көп нәрсені аңғартса керек, яғни ортақ діни Ар-намыс кодексін жасау күн тәртібіне қойыла бастады деген сөз.

Бүгінгі нарықтық заманда рухани құндықытар сыртқа қағылып, қарын камын ойлау, нәпсілік жолға түсуден халықтардың мінез-құлқы бұзылып, тән азығы жоғары өрлеп бара жатуы ойшыл ақын Мағжанның айтуынша:

Күн батысты қараңғылық қаптаған,

Жалғыз жан жоқ қараңғыда лақпаған.

***Қарын** деген сөзді гана жақтаған, –*

деп батыс әлемінің жан азығын аяқ асты етуінен тән құмары үстем түсіп отыруына куә болып отырмыз. Бұдан арылудың жолы – рухани тазару жолы Абайдың толық адам ілімін мектеп пен жоғары оқу орындарында жаппай оқыту, арнайы курс, арнайы семинар сабақтары арқылы жастар санасына сіңіру - бүгінгі тәрбие жұмысының мақсатына айналмағы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай «Қалың елім қазағым» Алматы «Атамұра» -2002
2. Ахметов З. «Абайдың ақындық әлемі», Алматы-1995 ж.
3. Алімқұлов Т., «Жұмбақ жан», Алматы- 1978 ж.
4. Бөжеев М., «Абайдың ақындық айналасы» А-1971 ж.
5. Кәкішев Т. «Оңаша отау», Алматы – 1982 ж.
6. Қирабаев С. «Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері», Алматы - 1995ж.
7. Қабдолов З. «Әдебиет теориясы», Алматы - 2007 ж.
8. Мырзахметов М., «Абайтану тарихы», Алматы-1994ж.